

Etymologian tila

KAIISA HÄKKINEN *Suomen kielen vanhim-
masta sanastosta ja sen tutkimisesta: suo-
malais-ugrialaisten kielten etymologisen
tutkimuksen perusteita ja metodiikkaa.*
Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen
kielitieteen laitoksen julkaisuja 17. Turku
1983. 447 s.

Kaikista kielitieteen aloista lienee etymo-
logia aina kiehtonut eniten yhteistä kan-
saa. Tämä kiehtovuus ilmenee kahdella
tavalla: toisaalta populaaristettu etymo-
logia on suosittua tieteisviihdettä, toisaal-
ta omatekoisen sananselityksen yrittäjiä
löytyy runsaasti. Lukemattomille harras-
tajille etymologia on taikamatto, jolla voi
tehdä huimia mielikuvitusmatkoja vaika-
kapa Suomesta Sumeriin tai Väinämöisen
veneellä vandaalien, vendien ja venäläis-
ten mukana Väinäjoelta Venetsiaan.

Tieteellisenä toimintana etymologointi
taas on kielitieteen aloista vaativimpia.
Etymologin on hallittava hyvin ja laajasti
kaikkia kielitieteen lohkoja, varsinkin kie-
lihistoriaa, leksikologiaa, semantiikkaa,
fonologiaa ja morfologiaa mutta myös
kielimaantiedettä sekä sosio- ja psyko-
lingvistiikkaa. Lisäksi hänen täytyy tun-
tea muitakin tieteenaloja, kuten historiaa,
etenkin kulttuurihistoriaa, kansatiedettä
ja antropologiaa. Hänen on täytynyt pe-
rehtyä moniin kielisiin ja hänen on kyettä-
vä kriittisesti arvioimaan niitä vaihtoehto-
ja, joita hänen aineistonsa tarjoaa ja joita
hänen luova mielikuvituksensa tuottaa.
Hänen on tunnettava sitä elävän elämän

todellisuutta, joka on pragmaattisena ke-
hyksenä myös sanojen historialle.

Siihen nähden, että etymologia on hy-
vin kompleksinen tieteenala, monimeto-
dinen ja monitieteinenkin, se on kiinnos-
tanut yllättävän vähän tieteenfilosofiaa ja
epistemologeja. Luulisi, että jo etymolo-
gian asema koko kielihistorian runkona
olisi antanut aihetta pohtia sen tieteenteo-
reettista perustaa. Meillä Suomessa ety-
mologia ja äännehistoria ovat nuor-
grammaattisen kauden perintönä hallin-
neet koko fennistiikkaa ja fennougristiik-
kaa aivan viime aikoihin asti. Silti sana-
historian ja äännehistorian suhteista sekä
sanahistorian suhteesta muuhun kielihis-
toriaan on kirjoitettu hyvin vähän: muu-
tama artikkeli ja joitakin sivuja eräissä
käsikirjoissa. Ottaessaan tarkasteltavak-
seen suomalais-ugrialaisten etymologisen
tutkimuksen perusteet ja metodiikan Kai-
sa Häkkinen on siis tarttunut tärkeään ja
vähän käsiteltyyn aiheeseen. Kovin syväl-
le tutkimuskohteensa tieto-opilliseen
taustaan hän ei kuitenkaan uppoudu eikä
varsinaisesti lähde rakentelemaan etymo-
logioinnin teoriaa vaan tyytyy melko
maanläheisesti tarkastelemaan etymolo-
gioinnin tilaa ja mahdollisuuksia olemas-
sa olevan tutkimuskäytännön pohjalta.
Hän nojaa aineistoonsa ja tämän hetken
käypään yleislingvistiseen tietoon.

Väitöskirjansa ensimmäisessä luvussa
Häkkinen tarkastelee sanastontutkimuk-
sen teoriaa ja kehitystä. Tämä 52 sivun
mittainen luku, eräänlainen johdanto, on
kirjoitettu väljäkköön, hieman oppikir-

jamaiseen tyyliin. Tulee kysyneeksi, onko tämäntasoisessa tieteellisessä teoksessa enää tarpeen uhrata niin paljon sivuja sanastontutkimuksen peruskäsitteiden ja muun elementaaritiedon esittelylle kuin Häkkinen tekee. Kuten sanottu, etymologointi on suosittu harrastus, ja ehkä tekijä on väitöskirjansa alkujaksoja kirjoittaessaan ajatellut nimenomaan niitä lukuisia sanahistorian harrastajia.

Pelkästä alkeistietojen kertausjaksosta ei kuitenkaan ole kysymys. Ensimmäinen luku piirtää varsin terävästi esiin ne todelliset ongelmat, joille jatko on omistettu. Jo heti ensimmäisessä aluvuussa »Mistä sanat tulevat?» (s. 12—22) tekijä käy käsiksi kysymyksen, jota fennougristiikassa on näihin saakka melko vähän pohdittu. Hän kritisoi sitä tapaa, jolla sanoja iätään kantasuomalaisiksi, suomalais-volgalaisiksi, suomalais-permiläisiksi jne. sen mukaan, missä kielissä ne sattuvat esiintymään, ikään kuin jokin salaperäinen »Urschöpfung» tuottaisi niitä tyhjästä. Hän korostaa, että myös niitä sanoja, joilla ei ole suomalais-ugrilaista tai uralilaista levikkiä, on periaatteessa pidettävä vanhoina, ellei voida osoittaa, että kyseessä on johdos, yhdyssana, laina tai ekspres-siivinen ilmaus. Tämä on tietysti oikein. Onhan tunnettu totuus, että levikin perusteella voidaan päätellä parhaassakin tapauksessa vain se, kuinka vanha jokin sana vähintään on. Esim. Lauri Hakulinen, johon Häkkinenkin viittaa, toteaa nimenomaan:

Mutta on syytä huomauttaa, että hyvin monet täten [levikin perusteella] suomalais-ugrilaista kautta nuoremmiksi ajoittuvat sanat voivat [harvennus Hakulisen] juontua varhaisemmiltakin kausilta, vaikka nykyisin käytettävissä olevin keinoin ei ole ollut mahdollista sitä todistaa. Niinpä on tuskin luultavaa, että esim. *huuli* tai *niska* eivät olisi iältään yhtä vanhoja kuin *pää*, *silmä* tai *suu*. (SKRK, 4. p. s. 309, viite 447.)

Tällaisen varauksenhan yleensä kai jokainen kireihistorioitsija ainakin implisiittisesti tekee. Kuitenkin käytännössä, kuten

Häkkinen korostaa, usein operoidaan ikään kuin sanojen ikä olisi suoraan pääteltävissä niiden levikistä. Myöhemmin (s. 204—263) Häkkinen osoittaa, ettei levikki ole täysin luotettava peruste edes sanojen vähimmäisiän määrittämiseen.

Toinen pääluke on omistettu etymologisen tutkimuksen peruskriteerien tarkastelulle (s. 65—263). Siihen sisältyy kirjan olennainen tieteellinen anti. Kyseiset kriteerit ovat Häkkisen mukaan sukupuumalliin perustuva iänmäärityskriteeri, äänneasua, merkitys ja levikki. Kullekin näistä on omistettu oma alalukunsa. Keskeiseksi nousee sukupuumallin kritiikki, johon myös äänneasua, merkitystä ja levikkiä käsittelevät jaksot suurelta osin tähtäävät.

Häkkisen onnistuu osoittaa ne heikkoudet, jotka sisältyvät tähän saakka melko yleisesti vallinneeseen käsitykseen: siihen että nykyiset uralilaiset kielet ovat syntyneet peräkkäisten kielenjakautumisten kautta. Hän saattaa kyseenalaisiksi useimmat niistä välikantakielistä, jotka on tapana olettaa uralilaisen kantakielen ja nykyisten kielten välille, siis suomalais-ugrilaisen, suomalais-permiläisen, suomalais-volgalaisen ja itämerensuomalais-lappalaisen kantakielen. Ainoastaan kantasuomea, kantapermiä, kantaugria ja kantasamojedia hän näyttää pitävän perusteltuina. Etenkin todistelu kantaugrin puolesta (s. 92—95) on hyvin vakuuttava.

Jos Häkkinen on oikeassa, kaatuu uralilaisten kielten sukupuue, malli, jolla tuota kielenjakautumisten sarjaa on havainnollistettu aina Otto Donnerista (Die gegenseitige Verwandtschaft der Finnisch-ugrischen Sprachen, 1879) alkaen vain vähäisin variaatioin. Häkkinen pyrkii osoittamaan sukupuumallin perusteluksi esitetyt kriteerit pätemättömiksi ja onnistuikin tässä varsin pitkälle. Eräiden kriteerien osalta todistelu ei kuitenkaan vakuuta. Kaiken jälkeenkin jää tosiasiaksi, että on olemassa itämerensuomalais-lappalainen isoglossi (useita äänne- ja muoto-opillisia piirteitä), itämerensuomalais-lappalais-mordvalainen isoglossi (vokaalihistorian lähes aukoton yhteensopivuus

ja vokaalijärjestelmien läheinen sukulaisuus), suomalais-volgalainen isoglossi (*s*-kaasukset¹), suomalais-permiläinen isoglossi (tydyttävästi yhteen sopiva vokaalihistoria, johon ugrilaisten kielten vokaalihistoriaa ei yrityksistä huolimatta ole onnistuttu liittämään, *l*-kaasukset). Toinen asia on, kuinka nämä ja muut uralilaisen kielikunnan sisäiset isoglossit yksinkertaistavassa yleisesityksessä tulisi havainnollistaa, puudiagrammilla vai aaltoteoriaa vastaavilla käyrillä. Ilmeisesti kumpikin tekee väkivaltaa historialliselle todellisuudelle.

Kielihistoriallisen rekonstruoinnin mahdollisuuksia pohtiessaan Häkkinen kiinnittää huomiota myös synkronisen ja diakronisen kuvauksen suhteeseen (s. 69—70). Hän vertaa kantakielestä tytärikieliin etenevän metodin ja tytärikielistä kantakieleen takenevan metodin eroa siihen eroon, joka synkronisessa kuvauksessa vallitsee tuottajan sääntösystemin ja tulkitsijan sääntösystemin välillä. Tähän kohtaan on selvyuden vuoksi syytä huomauttaa, että vaikka synkronisen ja diakronisen metodin välillä on nähtävissä Häkkisen tarkoittamia yhtymäkohtia, on vastaavien prosessien välillä se olennainen ero, että vain synkroniset prosessit ovat kaksisuuntaisia (tuottavia ja tulkitsevia), kun taas diakroninen kehitys on aina yksisuuntainen (menneestä nykyiseen). Kielihistoriaan voi siis sisältyä myös irreversiibejä muutoksia. Tämä synkronisten ja diakronisten prosessien ero tulee todennäköisesti aina ilmeneämään myös vastaavien kuvausmallien

erona. Silti kielihistoriaa voidaan tutkia edelleenkin myös asendenttisella metodilla, kunhan vain pidetään huoli, etteivät näin saadut tulokset ole luonnollisen desendenttisen kehityksen vastaisia.

Glottokronologian mahdollisuuksiin Häkkinen suhtautuu skeptisesti (s. 86—89). Hänen kritiikkinsä tuntuu oikeaan osuvalta. On kuitenkin kiintoisaa, että eräissä yksityiskohtissa Alo Raunin ja Eeva Kangasmaa-Minnin suomalais-ugrilaisiin kielisiin soveltama glottokronologia on tuottanut tuloksia, jotka näyttävät hämmästyttävällä tavalla sopivan yhteen paremmin kielten jakautumisprosessin areaaliset näkökohdat huomioon ottavan mallin kanssa kuin jäykän sukumallin kanssa. Glottokronologian tulokset ovat pitkälti yhdensuuntaiset Häkkisen esittämien, laajempaan etymologiseen aineistoon perustuvien tilastojen (s. 438—442) kanssa.

Perusteellinen ja metodisesti ansiokas on äänneasua etymologisen tutkimuksen kriteerinä tarkasteleva jakso (s. 109—166). Siinä Häkkinen muutamien osuvin esimerkein havainnollistaa sitä, kuinka vaikeaa vähänkin kauemmas menneisyyteen ulottuvien äännehistoriallisten päätelmien teko on. Tarkastelunsa kohteiksi hän on valinnut suomen sananalkuisen *k:n*, vokaalienvälisen *v:n*, ensi tavun *a:n* ja ensi tavun *y:n* vastineet. Hän luettelee näiden suomen äänneiden mukaan ryhmittyinä kaikki ne varmoina pidetyt etymologiat, joissa nämä äänneet suomessa esiintyvät. Tulos on lähes hätkähdyttävä: *k:n* vastinesarjat ovat hyvin säännölliset,

¹ *s*-kaasusten todistusvoimaa Häkkinen pyrkii vähentämään seuraavalla väitteellä: »Suomalais-bolgalaisen kauden arvellaan kuitenkin olleen melko lyhyt – –, mutta silti on oletettava *s*-päätteen, jonka alkuperää toistaiseksi ei ole pystytty selvittämään, tulleen tänä aikana kiinteäksi osaksi sijaparadigmaa, vieläpä sen tunnusmerkittömäksi perussijaksi (ks. tarkemmin Korhonen CTIFU I 1970), menettäneen osittain produktiivisen sijapäätteen luonnettaan siten, että sen pohjalta on voitu muodostaa myös uusia sijoja.» (S. 74.) Häkkisen mainitsemassa kirjoituksessa olen esittänyt, että tulosijat ovat suomalais-ugrilaisissa kielissä paikallissijajärjestelmän tuntomerkitön kategoria, mihin *s*-sijajärjestelmän synty suomalais-volgalaisissa kielissä saattaisi perustua. Koko sijaparadigman tuntomerkitömänä jäsenenä en *s*-latiivia tietenkään ole pitänyt. Tullessaan koko *s*-kaasusjärjestelmän perussijaksi *s*-latiivin ei ole tarvinnut menettää produktiivisuuttaan. Tämä ei ole ollut edes mahdollista, sillä paradigman tuntomerkitön jäsenhän on yleensä myös produktiivisin.

v:n vastineet jakautuvat useammanlaisiin sarjoihin, jotka kuitenkin voidaan ryhmittää kielihistoriallisesti tyydyttävällä tavalla, mutta a:n ja y:n vastineet hajoavat niin, että säännöllisistä koko kieli-kunnan kattavista vastaavuuksista voi tuskin puhua. Vastinetaulukoissa kutakin kieltä edustaa vain yksi murre tai kirjakieli, joka siis on katsottu eräänlaiseksi standardiksi. Näin tekijä on halunnut välttää ne tulkintavaikeudet, joita murteiden äännevastineet olisivat saattaneet aiheuttaa etenkin obinugrilaisissa kielissä ja lapissa. Tämä voi olla aiheellista varovaisuutta silloin, kun murteiden väliset äännesuhteet ovat epäselvät, mutta tuntuu hätävarjelun liioittelulta niissä tapauksissa, joissa äännesuhteet ja niiden historia tunnetaan. Nyt Häkkisen periaate on johtanut siihen, että esim. *mak-sa*-sanan vastine lpEt. *muoksie* on jätetty pois taulukosta s. 129 pelkästään sen vuoksi, että sillä ei ole vastinetta norjalapissa, joka on valittu standardiksi. Kuitenkin on kyseessä täysin säännöllinen ja hyvin tunnettu äännesuhde. Nyt sm. *mak-sa*-sanan vastinesarjaa käsitellään ikään kuin siinä olisi lapin kohdalla aukko, ja näin se jää erilaisista vastinesarjataulukoista pois (s. 138, 140, 141, 142) tai joutuu väärään ryhmään (s. 143).

Kolmatta etymologisen tutkimuksen kriteeriä, merkitystä, Häkkinen käsittelee sivuilla 167—203. Tässäkin hän yleisluonteisen johdantojakson jälkeen ottaa lähempää tarkastellakseen konkreettisen yksityistapauksen, uralilaisten kielten lukusanat. Tervettä arvostelukykyä osoittaen hän oikoo eräitä aikaisempia käsityksiä, mm. oletusta uralilaisten kielten lukusanasysteemien palautumisesta 6-järjestelmään ja 10:tä merkitsevän lukusanan myöhäisyydestä. Samalla hän osoittaa, millä tavoin sanojen merkityshistoriaa tutkittaessa on tarkasteltava kokonaisia semanttisia kenttiä ja käsittepiirejä. Vaikka tämä alaluku on hyvin ansiokas etenkin lukusanojen historiaa koskevien oivallustensa takia, se ei kirjan kokonaistavoitteen kannalta yllä samalle tasolle kuin sukupuuteoriaa ja äänneasua koskevat

alaluvut. Semantiikan osuus suomalais-ugrilaisessa etymologioinnissa jää lopultakin vaille systemaattista kriittistä analyysiä, mikä osaksi johtunee siitä, ettei tarjolla näytä olevan tähän tarkoitukseen sopivaa metodiikkaa.

Sanojen levikin käyttäminen niiden ikäkriteerinä osoittautuu Häkkisen tarkastelussa (s. 204—263) epäluotettavaksi. Sopiviksi testiryhmiksi tarjoutuvat tässä vanhat indoeurooppalaiset lainat, joiden on oletettu tulleen jo suomalais-ugrilaiseen kantakieleen, vaikka niistä suurella osalla on melko suppea levikki, ja itämerensuomalaisten kielten sanastokerrostumat, jotka tunnetaan melko hyvin.

Kirjan kolmas pääluke käsittää etymologisen sanaston, joka on koko tutkimuksen perusaineistona (s. 265—378). Luettelo sisältää tiivistetyssä muodossa seuraavien kolmen etymologisen sanakirjan ne uralilaiset ja suomalais-ugrilaiset etymologiat, jotka ulottuvat suomeen: Collinderin *Fenno-Ugric Vocabulary* (1955, 2., tarkistettu painos 1977), Suomen kielen etymologinen sanakirja (1955—81). Lisäksi perusaineiston kommentteissa on otettu huomioon muu viime aikojen etymologinen kirjallisuus. Tämä luettelo, jonka laatiminen jo sinänsä on ollut mahtava urakka, on erinomainen apuneuvo jokaiselle, joka haluaa nopeasti saada tietoa suomen vanhimman sanaston etymologiasta.

Lyhyessä loppuluvussa tekijä esittää päätelmiä ja ajatuksia etymologisen tutkimuksen tulevaisuudesta (s. 379—397). Hänen suositukseensa automaattisen tietojenkäsittelyn hyväksikäytöstä etymologioinnissa lukija voi yhtyä. Ilmeisen oikeassa hän on myös korostaessaan etymologisen tutkimuksen kompleksisuutta, jonka aiheuttamasta subjektiivisuudesta tuskin koskaan on mahdollista päästä eroon.

Häkkisen väitöskirja on ensimmäinen laaja metatieteellinen tutkimus uralilaisesta etymologioinnista. Se tarttuu alan keskeisiin kysymyksiin ja käsittelee niitä konkreettisella tavalla tämän hetken uralistiseen, indogermanistiseen ja yleislingvistiseen tietoon nojautuen. Se osoi-

Kirjallisuutta

taa, mitä uralilaisten kielten keskinäisistä suhteista nykyään varmasti tiedetään ja mitä tämän tiedon perusteella voidaan päätellä. Se riisuu uralistiikan armotta vanhentuneista oletuksista ja niille rakentuneista kestäättömistä päätelmistä. Mutta samalla se pakottaa kysymään: mitä tämän jälkeen? Millainen kielihistoriallinen malli vastaisi nykyisiä tietojamme? Sukupuu joutaa epäilemättä samaan koelmakaappiin kuin ne häkkyvät, joilla atomien rakennetta yritetään havainnollistaa fysiikan alkeita opetteleville koululaisille. Molemmat kertovat joitakin seikkoja kuvattavansa sisäisistä suhteista, mutta todellisuutta pelkistäessään ne ovat myös harhaanjohtavia. Samaan kaappiin kuuluu myös Häkkisen »pensasmalli» (s. 384; osuvampi nimi olisi ehkä »kampa-malli»), jossa itämerensuomi, lappi, mordva, tšeremissi, permiläiset kielet, ugrilaiset kielet ja samojedi sojottavat itsenäisinä piikkeinä samasta vaakasuorasta rungosta. Se on äärimmäisen niukka mutta kuvaa hyvin sitä lähes-nolla-tilannetta, johon Häkkinen haluaisi uralistiikan palauttaa, jotta olemassa olevista reaalityiedon sirpaleista voitaisiin rakentaa näköisempi kuva. Siinä on tekemistä tulevalle tutkimukselle, ja Häkkisen kirja on hyvä lähtökohta.

MIKKO KORHONEN